

ΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΤΟΝ ΕΠΙΚΑΘΟΡΙΣΜΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΟΥΜΑΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΑΛΕΡΑΝΤΕ

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
ekalerante@yahoo.gr*

ΛΕΛΑ ΓΩΓΟΥ

*Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
lgogou@uniwa.gr*

■ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εκπαιδευτική πολιτική διαμορφώνεται σε ένα οικονομικό περιβάλλον επιβολής συρρίκνωσης δαπανών, με αποτέλεσμα το βασικό κριτήριο για την επιλογή στρατηγικών και στόχων της εκπαίδευσης να διαμορφώνεται με βάση το οικονομικό παράδειγμα. Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, ειδικά την περίοδο 2008-2019 που σηματοδοτείται από την οικονομική κρίση, το περιεχόμενο, η δομή και η λειτουργικότητα της εκπαίδευσης βασίζονται στο οικονομικό παράδειγμα. Εκπαιδευτικές πολιτικές υποδεικνύονται ως ενδεδειγμένες με βάση τον στόχο του περιορισμού των δαπανών για την εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική νομοθεσία επενδύεται με οικονομικό νόημα, διαμορφώνοντας έναν πολιτικό λόγο για την εκπαίδευση. Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον προσδιορίζεται η «χρήσιμη γνώση». Η χρήσιμη γνώση είναι ένα σώμα από επιλεγμένα προϊόντα λόγου, που αντιστοιχούν σε κατασκευή νοήματος για τον βίοκοσμο σε μια σύνθετη προσέγγιση του πολιτικού και κοινωνικού χώρου.

Με πολιτικούς όρους, η έννοια του λόγου για τον ελεύθερο χρόνο προσδιορίζει διαστάσεις που ενέχουν διαλεκτική σχέση με τη δημοκρατία. Σε μια περίοδο αύξησης των ακροδεξιών τάσεων, ο ελεύθερος χρόνος ως περιεχόμενο, διαδικασία και κατάσταση εκφράζει και τη συγκρότηση του πολιτικο-κοινωνικού εαυτού, συμβάλλοντας στην προώθηση θεσμοποιημένων πρακτικών για τα δικαιώματα του πολίτη.

ABSTRACT

Educational policy is shaped in an economic environment of enforcement cost reduction, with the result that the basic criterion for the selection of strategies and goals of education is formed based on the economic paradigm. In the Greek education system, especially in the period 2008-2019, which is marked by the economic crisis, the content, structure and functionality of education are based on the economic paradigm. Education policies are indicated as appropriate are based on the goal of reducing education spending. Education legislation is invested in economic sense by shaping a political discourse on education. The “useful knowledge” is defined in the educational environment. Useful knowledge is a body of selected speech products, corresponding to a construction of meaning for the biocosm in a complex approach of political and social space.

In political terms, the concept of leisure discourse defines dimensions that involve a dialectical relationship with democracy. In a period of growing right-wing tendencies, leisure time as a content, process and situation also expresses the formation of the political-social self, contributing to the promotion of institutionalized practices for the rights of the citizens.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα¹ έχει επιπτώσεις και στην εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική πολιτική διαμορφώνεται σε ένα οικονομικό περιβάλλον επιβολής συρρίκνωσης δαπανών, με αποτέλεσμα το βασικό κριτήριο για την επιλογή στρατηγικών και στόχων της εκπαίδευσης να διαμορφώνεται με βάση το οικονομικό παράδειγμα. Μια μορφή ανάλυσης περιεχομένου της εκπαιδευτικής νομοθεσίας 2008-2015 αναδεικνύει την αναίρεση πολιτικών για: (α) την ουμανιστική εκπαίδευση, (β) την άμβλυνση της κοινωνικής ανισότητας², και (γ) τα δικαιώματα του πολίτη. Εκπαιδευτική θεωρία, μέθοδοι και πρακτικές συνδέονται άρρηκτα με τις οικονομικές παραδοχές για την επιτυχή μείωση των δαπανών. Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός

---

1. Για τις οικονομικο-πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις των συνεπειών της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, με έμφαση σε συγκριτικά στοιχεία για το διάστημα πριν από την οικονομική κρίση και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, βλ. (ενδεικτικά) Douzinas, 2013· Flassbeck & Lapavitsas, 2015· Katsikas & Sotiropoulos, 2018· Mitsopoulos & Pelagidis, 2012· Siani-Davies, 2017· Tziouvas, 2017.

2. Για τις μορφές κοινωνικής ανισότητας στις μετα-νεωτερικές κοινωνίες, με έμφαση και στην τελευταία δεκαετία σε άμεση διασύνδεση με την ανορθολογική λειτουργία, κυρίως του πολιτικού συστήματος· επίσης, έμφαση δίνεται στις συνέπειες του καπιταλιστικού συστήματος, στη δόμηση της κοινωνικής ανισότητας, βλ. (ενδεικτικά) Hurst, Gibbon, & Nurse, 2016· Marger, 2013.

εκπαιδευτικού έργου και οικονομικής αποτελεσματικότητας απομειώνει οπτικές για την πρόοδο και την ευημερία με ουμανιστικούς όρους.

Επομένως, οποιαδήποτε αποτίμηση του εκπαιδευτικού έργου την περίοδο της εξελισσόμενης οικονομικής κρίσης προϋποθέτει μια εποπτική γνώση του πεδίου μέσα στο οποίο συνυπάρχουν οικονομία και εκπαίδευση. Με βάση την οικονομική θεώρηση περιορισμού των δαπανών με στόχο την αποπληρωμή δανειακών υποχρεώσεων προς διεθνείς οργανισμούς, έχει εφαρμοστεί μια σειρά οικονομικών μέτρων που βασίζεται στην επιδιωκόμενη πολιτική εξοικονόμησης πόρων. Σε αυτό το νέο μοντέλο εκπαίδευσης παρατηρείται η επιβολή ενός σχεδίου *economic constructivism theory* με επικέντρωση σε πρακτικό επίπεδο στα εξής μέτρα: (α) συγχώνευση ή κατάργηση εκπαιδευτικών μονάδων, (β) αύξηση των ωρών εργασίας των εκπαιδευτικών με ταυτόχρονη μείωση των μηνιαίων απολαβών τους, και (γ) κατάργηση ειδικοτήτων εκπαιδευτικών με βάση τη νέα αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών.

Όπως φαίνεται, οι προαναφερθείσες συγκεκριμένες εκπαιδευτικές επιλογές είναι αποτέλεσμα της μεγάλης «αφήγησης» για την εκπαίδευση, δηλαδή του περιορισμού του ουμανιστικού κεφαλαίου³, της αδιαφορίας για την κοινωνική ανισότητα και για την πολιτική των δικαιωμάτων του πολίτη. Το άρθρο μας επιδιώκει την ανάλυση εις βάθος των συνεπειών της οικονομικής κρίσης αναφορικά με την απομείωση της αυτοδιάθεσης του ελεύθερου χρόνου⁴ από τα άτομα, δηλαδή τον περιορισμό της αυτονομίας του ατόμου. Επιδιώκουμε να αναδείξουμε την πολιτική κατασκευή του ελεύθερου χρόνου ως δικαίωμα του πολίτη, ως πολιτική αντικειμενική αλήθεια, όπου η εκπαίδευση εμπεριέχει και τις παραστάσεις για τον ελεύθερο χρόνο ως πολιτικές αντανakλάσεις της δημοκρατίας.

Η ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη του ελεύθερου χρόνου συναρτάται με το δικαίωμα στην εκπαίδευση και με τα εργασιακά δικαιώματα, που ως σχήμα κατανοείται μέσα στο δημοκρατικό περιβάλλον της εκτυλισσόμενης πολιτικής. Όταν αλλάζει

---

3. Για διαστάσεις που συνδέονται με την απώλεια του ουμανιστικού κεφαλαίου, κυρίως στην εκπαίδευση, με ευρύτερες συνέπειες στην κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική συγκρότηση των κοινωνιών, βλ. (ενδεικτικά) Nussbaum, 2016· Pinker, 2018· Miller, 2017· Said & Bilgrami, 2004.

4. Για στοιχεία σχετικά με τον ορισμό του ελεύθερου χρόνου, τον σύνθετο ρόλο του στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, όπως και ειδικά ζητήματα συσχέτισης του ελεύθερου χρόνου με την εξέλιξη των κοινωνιών και κατά συνέπεια με την εξέλιξη του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού πεδίου, βλ. (ενδεικτικά) Aguir & Hurst, 2009· Beniwal & Jain, 2018· Kalerante, 2013a· Kalerante & Nikolidakis, 2019· Keliyan, 2013· Walker & Scott, 2015· Weissinger & Bandalos, 1995.

η μορφή της εκπαίδευσης περιορίζονται ο χώρος διαμόρφωσης ενδιαφερόντων, η απόλαυση, η ηδονή μέσα από την τέχνη, την οικολογία, τη λογοτεχνία, τη μουσική⁵. Άρα δεν αναπτύσσεται ένα πεδίο της προσωπικότητας του ατόμου, ειδικά των ατόμων με περιορισμένες ευκαιρίες. Δημιουργείται επομένως ένα ακόμη προνομιακό πεδίο για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Άρα, μέσω του αποκλεισμού από τις μορφές τέχνης διαμορφώνονται, παράλληλα με τους φτωχούς ως συνέπεια του οικονομικού συστήματος, και οι φτωχοί που αποβάλλονται από το ελιτίστικο περιβάλλον της τέχνης. Η διάκριση γνώσεων σε «χρήσιμες» και «μη χρήσιμες» για τις μη προνομιούχες κοινωνικές τάξεις λειτουργεί ως ένας παρεμβατικός μηχανισμός ο οποίος παρεισφρέει και στη λειτουργία αναδιανομής δικαιωμάτων που σχετίζονται με την επικοινωνία μέσω της τέχνης.

Ταυτόχρονα, η αναίρεση των εργασιακών δικαιωμάτων, όπως θα δούμε, συρρικνώνει τον ελεύθερο χρόνο, στερώντας το άτομο από κοινωνικές διαστάσεις του εαυτού: οικογένεια, φίλους και συντροφικότητα. Σταδιακά, μέσα στην εξέλιξη του οικονομικού παραδείγματος, ο ελεύθερος χρόνος ταυτίζεται με τον χρόνο εργασίας, καθώς απολήξεις εργασιακών υποχρεώσεων ή προσδοκιών με τη μορφή ένταξης ή παραμονής στην εργασία «κλέβουν» τον ελεύθερο χρόνο.

■ ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΑΚΕΤΑ ΤΗΣ «ΧΡΗΣΙΜΗΣ ΓΝΩΣΗΣ» ΣΤΟ ΝΕΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΤΥΠΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών πακέτων περιορίζεται σε αποσπασματικές γνώσεις, που καλύπτουν συγκεκριμένα πεδία των απαιτήσεων της αγοράς εργασίας. Επομένως, η οργάνωση του περιεχομένου χαρακτηρίζεται από μια παραγωγή νοήματος, προκειμένου το άτομο να είναι παραγωγικό σε μια οικονομική διαδικασία. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ότι το άτομο σε διαφορετικούς χρόνους γίνεται παραλήπτης και διαχειριστής διαφορετικών εκπαιδευτικών πακέτων, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται η απώλεια του νοήματος της επιστημονικής συγκρότησης, της επιστημονικής λειτουργικότητας, της διασύνδεσης όρων και εννοιών και της εκύλιξης των επιστημονικών τομέων.

Σε αυτό το παιχνίδι ανταπόκρισης της εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας διαμορφώνεται ένας θεωρητικός λόγος και για την αποτίμηση του εκπαιδευτικού

---

5. Η απώλεια της τέχνης συσχετίζεται με την απώλεια συναισθημάτων, ιδεών, άρα και τον περιορισμό της επικοινωνίας με το σύνολο. Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε να επισημανθεί και η αλλαγή του περιεχομένου της τέχνης, το έργο ως καταναλωτικό προϊόν, όπως και το θέαμα ως παράσταση προς κατανάλωση (Debord, 2016).

έργου στις τυπικές βαθμίδες εκπαίδευσης. Θεωρείται απώλεια χρόνου για κάθε κεφάλαιο γνώσης, το οποίο αντιστοιχεί σε επιστημονικό τομέα που δεν είναι αποδοτικός για την οικονομία. Έτσι ορίζεται και μια νέα μορφή εκπαίδευσης, η παραγωγική εκπαίδευση, δηλαδή η εκπαίδευση που διαμορφώνεται μέσω απορρίψεων επιστημονικών τομέων που η «αλήθεια τους» δεν ανταποκρίνεται στην «αλήθεια» της οικονομίας.

Επομένως, μια θεωρητική προσέγγιση καθορίζει την εκπαιδευτική πολιτική διασχίζοντας τους επιστημονικούς τομείς, διαμορφώνοντας εκπαιδευτικά πακέτα μέσα από τη συγκρότηση συγκεκριμένων γνώσεων. Όπως προαναφέραμε, η μαγική λέξη είναι η «απόρριψη», αυτό δηλαδή που ως γνωστικό κεφάλαιο θα αποκλειστεί, διότι θα ερμηνευτεί ότι δεν μπορεί να ενταχθεί ως προαπαιτούμενος γνωστικός χώρος στην αγορά εργασίας.

Σε αυτή την περίπτωση, αυτό που απορρίπτεται είναι το ουμανιστικό κεφάλαιο και, ειδικά για τη συγκρότηση των εθνών-κρατών, απορρίπτεται ό,τι σχετίζεται με τον πολιτισμό, καθώς και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εθνών-κρατών. Αυτό που θα ορίζαμε ως «πολιτισμική στέρση» αποκρύπτεται, αποσιωπάται και υποκαθίσταται από μια άλλη έννοια, τη γνωστική ενδυνάμωση για την οικονομία. Άρα κατασκευάζεται ένα διαφορετικό περιεχόμενο για τη σχέση «άνθρωπος και πολιτισμός». Σε ατομικό επίπεδο, η έλλειψη ουμανιστικού κεφαλαίου συνδέεται με την απώλεια συναισθήματος. Η αυτοματοποίηση αναδεικνύεται ως επιλογή σε ένα μοντέλο ταυτόχρονης πορείας ατόμων, χωρίς ενσυναίσθηση⁶, όπου δυσχεραίνεται η κατανόηση των θετικών διαστάσεων της διαφορετικότητας.

Το ουμανιστικό κεφάλαιο συντελεί στη διαμόρφωση συναισθήματος και ταυτόχρονα λόγου για τους «άλλους». Έτσι, η σταδιακή κατασκευή αποστασιοποιημένων ατόμων από κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές καταστάσεις τούς αποστερεί το δικαίωμα της έκφρασης και υποδήλωσης συναισθημάτων, της επένδυσης του λόγου με το συναίσθημα ως εσωτερικό στοιχείο του ανθρώπου. Ο μετασχηματισμός των εκπαιδευτικών πακέτων σε πακέτα αποκλειστικά χρηστικά για την αγορά εργασίας διαμορφώνει και αντίστοιχους εκπαιδευτικούς χώρους που να ανταποκρίνονται στην κατασκευή, οργάνωση και διάθεση της «χρήσιμης γνώσης». Στις τυπικές βαθμίδες εκπαίδευσης, ακόμη και αν διατηρούνται μαθήματα που αντιστοιχούν στο ουμανιστικό κεφάλαιο, αυτά έχουν συρρικνωθεί, ή έχει δοθεί έμφαση σε μια προκατασκευασμένη διαθεματική, η διεπιστημονική τους προσέγγιση ως κατασκευή,

6. Για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές συντροφιάς (ρομπότ), όπου η επικοινωνία μαζί τους καταλήγει σε συναισθηματικό αδιέξοδο διότι τα άτομα δεν μπορούν να διαμορφώσουν δεσμούς ενσυναίσθησης, βλ. (ενδεικτικά) Turkle, 2015.

που πρέπει να διαμορφώσει νέες προδιαθέσεις ή habitus στα άτομα εσωτερικεύοντας περιορισμούς ή επιλεκτικές χρήσεις του ουμανιστικού κεφαλαίου.

Ειδικά για την Ελλάδα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τον περιορισμό και τη σταδιακή αποδυνάμωση της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών και ειδικότερα του περιεχομένου της Φιλοσοφίας. Στο αναλυτικό πρόγραμμα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (γυμνάσιο, λύκειο) παρατηρούμε ότι οι ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών περιορίζονται και σταδιακά υποκαθίστανται από Πληροφορική, Μαθηματικά κ.λπ., αλλά ακόμη και στις τάξεις όπου διδάσκονται τα Αρχαία Ελληνικά, η έμφαση δεν δίνεται στο περιεχόμενο της Φιλοσοφίας και της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, αλλά σε εξωτερικά στοιχεία γλωσσολογίας.

Το άτομο συνεπώς δεν εσωτερικεύει γνώσεις και κατ' αυτόν τον τρόπο υπάρχει απώλεια ουμανιστικής καλλιέργειας, απώλεια πολιτισμικού κεφαλαίου για τη συγκρότηση ταυτότητας και απώλεια γνώσεων, που θα συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός πεδίου ενδιαφέροντος για περαιτέρω μελέτη και απόλαυση της εκτύλιξης του λόγου και των επιχειρημάτων. Σε αυτή την απώλεια του ουμανιστικού κεφαλαίου, όπως οργανώνεται μέσω του αναλυτικού προγράμματος, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι περιορίζονται οι ώρες διδασκαλίας που έχουν σχέση με την τέχνη και τη λογοτεχνία, με αποτέλεσμα να υποτονίζονται τομείς που οδηγούν στη δημιουργικότητα, στη διαμόρφωση συναισθήματος, στην απόλαυση και στην ευδαιμονία μέσω της τέχνης και του πολιτισμού.

Ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, παρατηρήθηκε και η κατάργηση ειδικοτήτων εκπαιδευτικών. Ασύμβατες ειδικότητες αναφορικά με τους στόχους του αναλυτικού προγράμματος θεωρήθηκαν οι ειδικότητες που εντάσσονται στο ουμανιστικό διανεμητικό κεφάλαιο· άρα οι ειδικότητες που θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα διαφορετικό περιεχόμενο γνώσεων με διανοητικούς πειραματισμούς για το άτομο σε μια διαφοροποιημένη εξέλιξη της διασύνδεσης εκπαίδευσης και κοινωνίας, μέσα από μια συμβολική αλληλόδραση γνώσης για τη ζωή και τον πολιτισμό, ίσως σε αντιπαράθεση με τη μονοσήμαντη γνώση για την ένταξη στην αγορά εργασίας. Η ένταση του φαινομένου διασύνδεσης της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας ως αυτοσκοπός ενισχύεται, ώστε το οικονομικό σύστημα να εμφανίζεται πιο απαιτητικό, με ολοένα και μεγαλύτερη τάση για αποικιοποίηση των αξιών του και στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα.

■ Η ΧΡΗΣΙΜΗ ΓΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΤΥΠΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, ειδικά την περίοδο 2008-2019 που σηματοδοτείται από την οικονομική κρίση, το περιεχόμενο, η δομή και η λειτουργικότητα

της εκπαίδευσης βασίζονται στο οικονομικό παράδειγμα. Εκπαιδευτικές πολιτικές υποδεικνύονται ως ενδεδειγμένες με βάση τον στόχο του περιορισμού των δαπανών για την εκπαίδευση. Η εκπαιδευτική νομοθεσία επενδύεται με οικονομικό νόημα, διαμορφώνοντας ένα πολιτικό λόγο για την εκπαίδευση. Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον προσδιορίζεται η «χρήσιμη γνώση». Η χρήσιμη γνώση είναι ένα σώμα από προϊόντα λόγου επιλεγμένα, που αντιστοιχούν σε κατασκευή νοήματος για τον βίοκοσμο σε μια σύνθετη προσέγγιση του πολιτικού και κοινωνικού χώρου.

Επομένως η χρήσιμη γνώση καθορίζει σχέσεις και καταστάσεις αντίληψης και συγκρότησης του εαυτού, καθώς και ιδιαίτερους επικαθορισμούς για τις επικοινωνιακές διαδράσεις μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Άρα, με πολιτικούς όρους, διαμορφώνονται ταυτότητες μέσα σε ένα κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον σε μια θεωρητική πλαισίωση, όπου η γνώση απορρέει από τις γνωστικές ενότητες των μαθημάτων που αντιστοιχούν σε επιστημονικούς τομείς. Σταδιακά, η χρήσιμη γνώση ενσωματώνει αποσπασματικά πεδία επιστημών, κυρίως ως διαχειριστική γνώση για την αγορά εργασίας.

Παρατηρείται ότι αυτός ο τύπος της χρήσιμης γνώσης αντιπαράθεται προς το ουμανιστικό περιεχόμενο της γνώσης, το οποίο συρρικνώνεται θεωρούμενο αναποτελεσματικό και υποδεέστερο σε ένα περιβάλλον οικονομικών ερμηνειών και διευθετήσεων. Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον η χρήσιμη γνώση κατασκευάζει αλήθειες για τη συγκρότηση του εαυτού, τις κοινωνικές διαδικασίες και την πολιτική αφήγηση. Τα άτομα, αποστερούμενα των ουμανιστικών σπουδών, αποστερούνται και από προσδιορισμούς για την έννοια του ωραίου, της απόλαυσης και της ηδονής, ώστε να ελέγχονται οι ανάγκες και οι επιθυμίες κατευθυνόμενες προς τις ανάγκες της αγοράς.

Έτσι, τα άτομα που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με περιορισμένα ερεθίσματα και περιορισμένο ουμανιστικό κεφάλαιο, αφενός δεν μπορούν να ορίσουν την έννοια του ελεύθερου χρόνου με συμπερίληψη στοιχείων της ατομικότητάς τους, αφετέρου αναπτύσσουν ενοχικά σύνδρομα ταυτίζοντας τον «ελεύθερο χρόνο» με τον χαμένο χρόνο. Η έννοια της σπατάλης και της απόδοσης προσδιορίζεται από την εκπαίδευση μέσα από την έννοια του παραγωγικού χρόνου, που σταδιακά ταυτίζεται με τον εργασιακό χρόνο. Τα άτομα από τα πρώτα έτη φοίτησής τους στο σχολείο εξοικειώνονται με διαδικασίες, νομιμοποιώντας και φυσικοποιώντας αντιδράσεις. Η υπόρρητη διαδικασία του ελέγχου που ασκεί το οικονομικό πεδίο στην εκπαίδευση βρίσκεται και στον επιβαλλόμενο έλεγχο μέσω της «απασχόλησης». Στο εκπαιδευτικό περιβάλλον αυξάνονται οι εικόνες της καθημερινότητας των απασχολημένων μαθητών, πάντα μέσα στο πλαίσιο της ρυθ-

μιστικής χρήσιμης γνώσης με προσδιορισμένους κανόνες, που εντάσσονται στην καρικατούρα του εκπαιδευτικού λειτουργισμού.

Η χρήσιμη γνώση διαμορφώνει νόημα, ενισχύει νοήματα για την κοινωνική κατασκευή και την πολιτική θεώρηση, όπου εννοιολογείται και η έννοια του ελεύθερου χρόνου. Όπως ο εκπαιδευτικός χρόνος, τόσο στο σχολικό περιβάλλον όσο και στο σπίτι με αγορά εκπαιδευτικών πακέτων, απορροφά τον ελεύθερο χρόνο, έτσι και στο εργασιακό περιβάλλον, ο εργασιακός χρόνος απορροφά τον ελεύθερο χρόνο. Το σημαντικό στοιχείο σε αυτή τη διαδικασία είναι η διαπραγμάτευση νοήματος μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον με τους διαθέσιμους κατασκευασμένους λόγους από το αναλυτικό πρόγραμμα και από την καθημερινότητα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, ώστε να διαμορφώνεται μια κατάσταση εθισμού, πειθήνιας προσαρμοστικότητας, καθώς οι ανταγωνιστικοί εκπαιδευτικοί λόγοι περιορίζονται, και ο συμβατικός εκπαιδευτικός λόγος ενισχύεται και με συμπληρωματικά γνωσιακά κεφάλαια.

Σε αυτό το σημείο, στην εκτύλιξη των σκέψεών μας θα πρέπει να επισημάνουμε την ιδιαιτερότητα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Θα μπορούσαμε συμβολικά να ορίσουμε δύο συμπληρωματικά πεδία εκπαίδευσης. Στο τυπικό πεδίο εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες θα εντάσσαμε τα εκπαιδευτικά ιδρύματα πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο μη τυπικό θα εντάσσαμε τις συμπληρωματικές εκπαιδεύσεις με φροντιστηριακά μαθήματα, που επί της ουσίας ενισχύουν το κυρίαρχο εκπαιδευτικό παράδειγμα. Επομένως η έννοια του ελεύθερου χρόνου δεν υφίσταται. Το άτομο συνεχίζει να καταναλώνει την προσδιορισμένη γνώση, άρα συνεχίζει να εμπλέκεται στην αναπαραγωγή νοημάτων σε ένα αντι-ουμανιστικό περιβάλλον. Η έννοια του εαυτού με περιεχόμενο τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και τις επιθυμίες του συνθλίβεται σε μια τεχνητή κατάσταση αγοραιοποίησης της γνώσης, μέσα από την εξέλιξή της με τον εποικισμό της από έννοιες και αποσπάσματα επιστημονικών τομέων που αντιστοιχούν στην αγορά εργασίας.

Έτσι η γνώση μετασχηματίζεται σε εμπόρευμα ανταποκρινόμενο στην αγορά και τη ζήτηση. Το θέμα που πρέπει να απασχολήσει την εκπαιδευτική κοινότητα είναι το σχετικό πεδίο αυτονομίας της εκπαίδευσης στις τυπικές βαθμίδες της, ώστε να διαμορφωθεί ένα σχετικά αυτόνομο εκπαιδευτικό πεδίο, που να μπορεί να ενσωματώσει ουμανιστικό κεφάλαιο επαναφέροντας τη συζήτηση στον πολιτισμό, την κοινωνική συνύπαρξη και τις δημοκρατικές αξίες. Σε αντιπαράθεση ή αντίστιξη με τεχνοκρατικές επιλογές που εκφράζουν τους οικονομικούς αυτοματισμούς.

■ Η ΕΝΟΧΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η εκπαίδευση και για τα μεσαία και για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα επενδύεται επίσης με κοινωνικο-πολιτισμική αξία για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα⁷. Κυρίως λόγω της ανορθολογικής ανάπτυξης της οικονομίας, η έννοια της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας ιδιαίτερα για αυτά τα συγκεκριμένα στρώματα είχε συνδεθεί με την ανάληψη εργασίας στον τριτογενή τομέα υπηρεσιών στο δημόσιο, προκειμένου να υπάρχει μόνιμη εξασφαλισμένη εργασιακή κατάσταση. Η ένταση αυτού του φαινομένου αυξάνεται περισσότερο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Σήμερα φαίνεται να περιορίζεται, χωρίς να εξαλείφεται.

Ο ρόλος της ελληνικής οικογένειας είναι καθοριστικός για τον σχεδιασμό της ζωής του παιδιού μέσα από την επί μακρόν παραμονή του στο εκπαιδευτικό περιβάλλον με την εξασφάλιση οικονομικών πόρων και τη διευκόλυνσή του σε παρατεταμένη εκπαίδευση. Η οικογενειακή συγκρότηση εξασφαλίζει στα νεαρά άτομα χρόνο για εκπαίδευση, καλύπτοντας τις ανάγκες τους και δημιουργώντας ευνοϊκότερες συνθήκες για την επαγγελματική τους καριέρα.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να εκτιλήσουμε τον χρόνο που αφιερώνει το νεαρό άτομο στην εκπαίδευσή του, ώστε να γίνει φανερό ότι ο εκπαιδευτικός χρόνος υπερβαίνει τον εκπαιδευτικό χρόνο ενασχόλησης με το τυπικό homework. Οι υψηλοί εκπαιδευτικοί στόχοι για τα νεαρά άτομα, που δεν είναι μόνο στόχοι των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, συνεπάγονται αυξημένες εξωσχολικές δραστηριότητες εστιασμένες στην απόκτηση γνώσεων που εντάσσονται στην «χρήσιμη γνώση» για τις εξετάσεις. Επομένως ο ελεύθερος χρόνος του μαθητή ή φοιτητή φαίνεται να λειτουργεί ως συμπληρωματικός στον εκπαιδευτικό χρόνο.

Μεγάλο μέρος μαθητών και μαθητριών, ακόμη και από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, παρακολουθούν ιδιαίτερα μαθήματα με στόχο τη συγκέντρωση υψηλής βαθμολογίας, τη διάκριση στο περιβάλλον της τάξης και ταυτόχρονα στο υψηλό κοινωνικό status, μέσα από την προβολή της οικογενειακής «επιτυχίας» που ως φαινόμενο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ελληνική κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια πριν από την οικονομική κρίση, οικογένειες από μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα σταδιακά φάνηκαν να εμπλουτίζουν τον ελεύθερο χρόνο με αγορά και

7. Ειδικότερα ζητήματα για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα, για τις συνέπειες περιορισμού της, με αποτέλεσμα την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά και την αναίρεση των δημοκρατικών αξιών για το δικαίωμα του πολίτη στην πρόοδο και την ευημερία βλ. OECD, 2018· Osella & Osella, 2001· Strauss, 2017.

άλλων μορφωτικών κεφαλαίων, όπως μαθήματα μουσικής, χορού, ξένων γλωσσών, θεατρικού παιχνιδιού κ.λπ.

Αυτά τα διαφοροποιημένα μορφωτικά κεφάλαια, που δεν ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένα με την απόδοση σε μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος, φαινόταν ότι θα μπορούσαν να δώσουν την έννοια της πραγματικής καλλιέργειας και της δημιουργίας ενδιαφερόντων προς μια κατεύθυνση δημιουργικού ελεύθερου χρόνου. Ταυτόχρονα, το ίδιο διάστημα πριν από την οικονομική κρίση άρχισαν να προβάλλονται το δικαίωμα στην παιδική ηλικία, η άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων στην εκπαίδευση, το ανοιχτό σχολείο, η δυνατότητα οργάνωσης μιας εκπαίδευσης που θα άνοιγε πεδία ενδιαφέροντος, η οποία με πολιτικούς όρους ενθυλάκωνε το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του χρόνου, στο δικαίωμα στην άθληση, στην τέχνη, στον πολιτισμό.

Στο ελληνικό σχολείο, τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, διορίστηκαν καθηγητές και καθηγήτριες με ειδικότητες που συνδέονται με τομείς τέχνης, αθλητισμού και μουσικής. Το γεγονός ότι το δημόσιο σχολείο μέσα από μια εκπαιδευτική πολιτική για την ισότητα διεύρυνε κύκλους ενδιαφερόντων για τον πολιτισμό και νομιμοποίησε την ενασχόληση με την τέχνη ως δικαίωμα του παιδιού-πολίτη εντάσσεται ουσιαστικά στην αναδιανομή δικαιωμάτων.

Ειδικότερα, το πεδίο των προνομίων των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στον ελεύθερο χρόνο και στον πολιτισμό μετατοπίστηκε και στα άλλα κοινωνικά στρώματα μέσα από μια τεχνητή πολιτική κατάσταση που προέκυψε από την εκπαίδευση. Η οικονομική κρίση ακυρώνει αυτές ακριβώς τις πολιτικές, δηλαδή τις πολιτικές προς μια άλλη αντίληψη για την εκπαίδευση, τη συγκρότηση του υποκειμένου και τη λειτουργία του μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα. Οι οικογένειες που εντάσσονται στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα διώχνουν ως περιττά τα κεφάλαια που προκύπτουν από τα κεφάλαια πολιτισμού, όπως ακριβώς κάνει και το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα.

Το εκπαιδευτικό σύστημα για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιόρισε τις ώρες των γνωσιακών τομέων πολιτισμού, αλλά και των καθηγητών/καθηγητριών με τις συγκεκριμένες ειδικότητες. Σε μια κίνηση αναπροσαρμογής, οι ελληνικές οικογένειες των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, όσες ακόμη μπορούν να στηρίζουν εκπαιδευτικές επιλογές, έχουν συρρικνώσει τον ελεύθερο χρόνο των παιδιών με την επικέντρωση στην επιτυχία στις εξετάσεις ως πρώτο στόχο και την επαγγελματική ένταξη ως μελλοντικό στόχο. Το υψηλό ποσοστό ανεργίας των νέων⁸ και η διαφυγή τους στο εξωτερικό ανησυχούν

8. Γενικά θέματα για τις συνέπειες της ανεργίας στους νέους, με έμφαση σε οικονομικές δια-

τις ελληνικές οικογένειες, οι οποίες σπεύδουν να διαμορφώσουν στρατηγικές «οικογενειακής επιτυχίας».

Ο ελεύθερος χρόνος είναι ο ελεγχόμενος χρόνος από την οικογένεια, που αποκλειστικά με συμπληρωματικά μαθήματα προσπαθεί να επαυξήσει την αποτελεσματικότητα της επένδυσης του οικονομικού κεφαλαίου. Τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην οικογένεια έχουν περιοριστεί οι αναφορές στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών και των εφήβων. Με βάση αυτόν τον σχεδιασμό, ρητά ή υπόρητα, οικογένεια και εκπαιδευτικό σύστημα προετοιμάζουν την ένταξη του ατόμου στο επαγγελματικό περιβάλλον, άρα ως συνέχεια της αναίρεσης των δικαιωμάτων των νέων θα έρθει και η αναίρεση των δικαιωμάτων τους ως εργαζομένων. Πειθαρχία, καταναγκασμός, απάλειψη του πραγματικού ελεύθερου χρόνου, ακύρωση της δημιουργικότητας μέσω της επικοινωνίας με τα έργα πολιτισμού, αναίρεση της ατομικής αυτονομίας και αυτοδιάθεσης με ταυτόχρονη συναισθηματική αποδυνάμωση διαμορφώνουν το «άτομο-μηχανή».

■ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση την economic constructivism θεωρία και την κατασκευή του εκπαιδευτικού πεδίου, σε περίοδο οικονομικής κρίσης αποσιωπώνται οι κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες σε μια σειρά ζητημάτων για την πολιτική των δικαιωμάτων των πολιτών μέσα από την αναίρεση του δημοκρατικού λόγου. Ο ελεύθερος χρόνος σε μια ουμανιστική πολιτική θεώρηση όπου προεξάρχει η πολιτική ηθική είναι δικαίωμα του πολίτη. Η κατανομή χρόνου και ο καταμερισμός έργου επιθυμιών, προσδοκιών και ικανοποίησης εντάσσονται στον πολιτικό λόγο κατασκευής της δημοκρατίας. Επομένως, η αναίρεση της πολιτικής για τον ελεύθερο χρόνο εντάσσεται στην πάλη μεταξύ των πολιτικών λόγων για το ουμανιστικό πολιτικό κεφάλαιο και την επικαιροποίηση θεμάτων για τη λειτουργικότητα της δημοκρατίας.

Η επιβολή του οικονομικού παραδείγματος, η ερμηνεία της αποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος με οικονομικούς όρους, μετασχηματίζει λόγους και επίπεδα νοήματος και κατανόησης για την πρόοδο και την ευημερία. Έτσι, μονοσήμαντα η ευτυχία, η πρόοδος και η ευημερία αποστραγγίζονται από ουμανιστικά κεφάλαια, ώστε να κατασκευάζεται το οικονομικό υποκείμενο δέσμιο των οικονο-

---

στάσεις για την απώλεια αυτού του δυναμικού από την αγορά εργασίας, αλλά και στην αναίρεση του πολιτικού δικαιώματός τους στην εργασία· προσδιορίζονται επίσης ειδικότερα θέματα για την αποδόμηση της ταυτότητας των νέων και ευρύτερα ζητήματα που σχετίζονται με την ακύρωση χαρακτηριστικών της νεανικής κουλτούρας, βλ. Coppola & O'Higgins, 2015· Murtha, 2017.

μικών προσδιορισμών, με ρυθμιστικούς κανόνες που διασυνδέουν το κέρδος με το κοινωνικό status. Η μετάβαση από τα ουμανιστικά στοιχεία στην εκπαίδευση στα οικονομικά συμβάλλει στη διαμόρφωση νοήματος με οικονομικές διαστάσεις, προκειμένου το άτομο να ζει μέσα σε ένα πεδίο λόγων ώστε να κατανοεί την οικονομική γλώσσα ως αφήγηση και αλήθεια. Η συνάρθρωση οικονομίας και εκπαιδευτικών πρακτικών διαμορφώνει ταυτότητα, αποστερώντας στοιχεία που συνδέονται με το «σώμα» και την «ψυχή», τα οποία θα ορίζονταν στον ελεύθερο χρόνο.

Οι μετασχηματισμοί του οικονομικού πεδίου απομυζούν από το άτομο την εν δυνάμει δημιουργικότητά του, την εν δυνάμει ηδονή και απόλαυση, καθιστώντας το οικονομικό υποκείμενο. Ο εργασιακός χρόνος αυξάνεται, μετατοπίζεται, απορροφώντας τον ελεύθερο χρόνο. Ο εργασιακός χρόνος χαρακτηρίζεται από πλεόνασμα νοήματος που επικαλύπτει όλο και περισσότερες διαστάσεις του προσωπικού. Ταυτόχρονα η εκπαίδευση έχει νομιμοποιήσει διαδικασίες παρουσιάζοντας το οικονομικό παράδειγμα ως κανονικότητα, περιορίζοντας και τεχνικά το πεδίο του ουμανιστικού κεφαλαίου μέσα από τα αναλυτικά προγράμματα που εναρμονίζονται με την αγορά εργασίας (παραμονή ή ένταξη)⁹.

Σταδιακά, το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο διαμορφώνεται ως προνομιακό πεδίο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ενώ η μεγάλη μάζα λαμβάνει την εργαλειακή χρήσιμη εκπαίδευση για το σύστημα. Τα εκπαιδευτικά κεφάλαια που προσδιορίζονται ως χρήσιμη γνώση αγοράζονται από την αγορά γνώσης, που μονοσήμαντα διασυνδέονται με την αγορά εργασίας. Όπως φαίνεται, η ανάδειξη του δικαιώματος στον ελεύθερο χρόνο για διευρυμένες ομάδες πληθυσμού σε θεωρητικό επίπεδο προϋποθέτει τη διαμόρφωση διαφορετικού εκπαιδευτικού παραδείγματος ώστε να δημιουργηθούν σημαίνοντα που να επιτρέπουν διαδικασίες αναμόρφωσης νοήματος για την ίδια τη ζωή μέσα σε έναν βίκοκοσμο που θα επαυακαθορίσει αξίες.

Το ουμανιστικό κεφάλαιο στην εκπαίδευση διασυνδέεται λειτουργικά με το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο με ατομικούς όρους, κατασκευάζοντας πεδία αντίληψης του εαυτού, όπου η πρόοδος, η ευημερία, η ικανοποίηση ερμηνεύονται σε έναν ιστό από διαδικασίες αποδέσμευσης από το μονοσήμαντο οικονομικό παράδειγμα. Με κοινωνικούς όρους, το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο διαμορφώνει

---

9. Βλ. (ενδεικτικά) την εκτίμηση των αποτελεσμάτων Pisa (2018) από τον ΟΟΣΑ, αλλά και από τον ημερήσιο Τύπο. Η οικονομική ανάγνωση των αποτελεσμάτων αποσιώπησε ακόμη και το περιεχόμενο της χαμηλής βαθμολογίας μαθητών-μαθητριών στην κατανόηση κειμένου. Ειδικότερα, δεν συνδέθηκε με την έλλειψη ουμανιστικού κεφαλαίου και τη στέρση αυτού του κεφαλαίου από τα άτομα και τις συλλογικότητες (OECD, 2019).

μία εκτεταμένη επικοινωνία μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, αποδομώντας ανταγωνιστικές προθέσεις αποκλεισμού, επανα-διαμορφώνοντας ένα ιδεολογικό περιεχόμενο για τη δυναμική των συλλογικοτήτων μέσα σε ένα πραγματικό περιβάλλον επικοινωνίας, θέτοντας ενδεχομένως και ζητήματα για τη χρήση της τεχνολογίας αναφορικά με την τεχνική επικοινωνία.

Με πολιτικούς όρους, η έννοια του λόγου για τον ελεύθερο χρόνο προσδιορίζει διαστάσεις που ενέχουν διαλεκτική σχέση με τη δημοκρατία. Σε μια περίοδο αύξησης των ακροδεξιών τάσεων¹⁰, ο ελεύθερος χρόνος ως περιεχόμενο, διαδικασία και κατάσταση εκφράζει και τη συγκρότηση του πολιτικο-κοινωνικού εαυτού, συμβάλλοντας στην προώθηση θεσμοποιημένων πρακτικών για τα δικαιώματα του πολίτη¹¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, η εκπαίδευση, και ειδικά η δημόσια εκπαίδευση, θα πρέπει να αντιμετωπίσει τη συνθετότητα ζητημάτων με πολιτικές, κοινωνικές απολήξεις, ώστε οι εκπαιδευτικές διαδικασίες να διασυνδεθούν με τις συνέπειες. Η εκπαιδευτική κοινότητα, οι διανοούμενοι πρέπει να συμβάλουν στη συγκρότηση ενός διαφορετικού νοήματος. Ο μαθητικός πληθυσμός σε όλα τα επίπεδα της εκπαιδευτικής διαδικασίας διαμορφώνεται μέσα από τη γνώση. Το νόημα συγκροτείται με την επικοινωνία με τα διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα. Το απελευθερωτικό ή δεσμευτικό περιβάλλον είναι αποτέλεσμα της συσχέτισης των γνωστικών πεδίων, άρα χρειαζόμαστε νέες τάξεις εκπαιδευτικού λόγου, αντιθετικούς, ανταγωνιστικούς λόγους προς το οικονομικό παράδειγμα. Το οικονομικό παράδειγμα παραποιεί τις πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Η έννοια της «απελευθέρωσης» διαμορφώνεται μέσα από την αναίρεση του κυρίαρχου ιδεολογικού προτύπου. Ο ελεύθερος χρόνος, η διάθεσή του, πέρα από τους οικονομικούς προσδιορισμούς, προϋποθέτει εκπαιδευτικές πρακτικές και θα είναι ιδεολογικό αποτέλεσμα.

---

10. Για την ενίσχυση των ακροδεξιών πολιτικών κομμάτων στην Ευρώπη και κυρίως για την ενίσχυση των ακροδεξιών πολιτικών τάσεων, με έμφαση στις συνέπειες για τη δημοκρατική συγκρότηση των εθνών-κρατών, βλ. (ενδεικτικά) MacLean, 2018· Mral & Khosravini, 2013· Kalerante, 2013b.

11. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του νεο-ρεπουμπλικανισμού, όπου η ελευθερία συνδέεται με τη δημοκρατία και ορίζεται ως μη κυριαρχία, ως μη εξουσία επί του ατόμου, άρα η έμφαση δεν είναι στις δομές ευκαιρίας αλλά στην εξάλειψη των επιβολών. Μέσα σε αυτό το μοντέλο δίνεται έμφαση στην οικονομική και κοινωνική ισότητα. Η εξοικείωση των ατόμων με νέες αξίες θα συμβάλει σε ένα νέο θεωρητικό πλαίσιο αναίρεσης της χειραγώγησης των ατόμων. Στον ριζοσπαστικό νεο-ρεπουμπλικανισμό, νέα πακέτα γνώσης θα εκπαιδεύσουν άτομα σε νέες αξίες (Pettit, 2012· White, 2007).

■ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aguir, M. & Hurst, E. (2009). *The Increase in Leisure Inequality, 1965-2005*. Washington, DC: Aei Press.
- Barber, B.R. (1998). *A Place for Us*. New York: Hill and Wang.
- Bauman, S. & Soerens, M. (2016). *Seeking Refuge*. Chicago: Moody Publishers.
- Beniwal, A. & Jain, R. (2018). *Global Leisure and the Struggle for a Better World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Blyth, M. (2002). *Great Transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blyth, M. (2015). *Austerity: The History of a Dangerous Idea*. Oxford: Oxford University Press.
- Debord, G. (μτφρ. Γ. Μπαρμπασάκης) (2016). *Η κοινωνία του θεάματος*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Douzinan, C. (2013). *Philosophy and Resistance in the Crisis: Greece and the Future of Europe*. New York: Polity.
- Edwards, M. (2014). *Civil Society*. New York: Polity.
- Ehrenberg, J. R. (2017). *Civil Society*. New York: New York University Press.
- Fabricant, M. & Brier, S. (2016). *Austerity Blues*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fiddian-Qasmiyeh, E. & Loescher, G. (2016). *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Flassbeck, H. & Lapavitsas, C. (2015). *Against the Troika: Crisis and Austerity in the Eurozone*. London: Verso.
- Gogou, L. & Kalerante, E. (2015). A Social Approach to Students' Viewpoints About the System of Entering Tertiary Education Based on a Research Carried out in Greece (2012-2013). *Science Journal of Education*, 3(2), 22-29.
- Hurst, C., Gibbon, H., & Nurse, A. (2016). *Social Inequality: Forms, Causes, and Consequences*. London: Routledge.
- Jones, R. (2017). *Violent Borders: Refugees and the Right to Move*. London: Verso.
- Kalerante, E. (2013a). Greek Educational Policy in Recessionary Times: Does liberal educational policy take its toll on the leisure activities of the lower social strata? In G. Cappello, I. Modi, & F.M. Lo Verde, (2013). *Mapping Leisure Across Borders* (pp. 379-389). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Kalerante, E. (2013b). The Youngsters' Participation in Extreme Right Political Parties in Greece: The case of students supporters of "Chrisi Avgi". *American Journal of Educational Research*, 1(6), 199-204.
- Kalerante, E. & Gogou, L. (2015). Senior High School Undergraduate Students' Viewpoints About the Knowledge Provided at Greek Schools: A Sociological Approach. *International Journal of Innovation and Research in Educational Sciences*, 2(3). ISSN (Online): 2349-5219.
- Kalerante, E. & Nikolidakis, S. (2019). Current Educational Practices in Greece Infringe Upon Students' and White Color Workers' Rights to Leisure Time. *Asian Journal of Education and Social Studies*, 3(1), 1-12, 2019.

- Karyotis, G. & Gerodimos, R. (2015). *The Politics of Extreme Austerity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Katsikas, D. & Sotiropoulos, D. (2018). *Socioeconomic Fragmentation and Exclusion in Greece under the Crisis*. New York: Palgrave Macmillan.
- Keliyan, M. (2013). A Stratificational Approach to the Study of Leisure in Postmodern Society. In G. Cappello, I. Modi, & F.M. Lo Verde, (2013). *Mapping Leisure Across Borders* (pp. 390-408). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing..
- Kingsley, P. (2017). *The New Odyssey: The Story of the Twenty-First Century Refugee Crisis*. New York: Liveright.
- MacLean, N. (2018). *Democracy in Chains*. New York: Penguin Books.
- Marger, M. (2013). *Social Inequality: Patterns and Processes*. New York: McGraw-Hill Education.
- Miller, M. (2017). *Humanism in a Non-Humanist World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mitsopoulos, M. & Pelagidis, T. (2012). *Understanding the Crisis in Greece*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mral, B. & Khosravinik, M. (2013). *Right-Wing Populism in Europe*. London: Bloomsbury Academic.
- Nussbaum, M. (2018). *Not for Profit*. Princeton: Princeton University Press.
- OECD (2018). *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD publishing.
- OECD (2019). *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*. Paris: OECD publishing.
- Osella, F. & Osella, C. (2001). *Social Mobility in Kerala: Modernity and Identity in Conflict*. London: Pluto Press.
- Pettit, P. (2012). *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinker, S. (2018). *Enlightenment Now*. New York: Viking.
- Said, E. & Bilgrami, A. (2004). *Humanism and Democratic Criticism*. New York: Columbia University Press.
- Salamon, L.M. & Sokolowski, S.W. (2017). *Explaining Civil Society Development*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Siani-Davies, P. (2017). *Crisis in Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Strauss, A. (2017). *The Contexts of Social Mobility*. London: Routledge.
- Stuckler, D. & Basu, S. (2013). *The Body Economic*. USA: Basic Books.
- Turkle, S. (2015). *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in the Digital Age*. New York: Penguin Press.
- Tziouvas, D. (2017). *Greece in Crisis*. London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Walker, G. & Scott, D. (2015). *Leisure Matters*. State College, PA: Venture Publishing.
- Weissinger, E. & Bandalos, D.L. (1995). Development, Reliability, and Validity of a Scale to Measure Intrinsic Motivation in Leisure. *Journal of Leisure Research*, 27, 379-400.
- White, S. (2007). Is Republicanism the Left's Big Idea? *Renewal*, 15(1), 37-47.

